

MIRƏLİ SEYİDOV

BÖRİ-QURT

Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi

Mirəli Seyidov

Böri-qurt

"Adilov"
Baki-2006

Az
S 30

Məsləhətçi və ön söz müəllifi
Nizami Cəfərov

Elmi redaktor
Osman Musayev

Redaktor
Pərvin Quliyeva

S 30   Mirəli Seyidov. Böri-qurt
Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı-2006, 40 səh.

Müəllif bu əsərində bütün türk mifik düşüncəsi üçün xarakterik olan qurd toteminin elmi-nəzəri izahını vermişdir.

Türkoloqlar, dilçilər və filoloqlar üçün maraqlıdır.

S $\frac{4718110018}{121-2006}$ qrifli nəşr

© Seyidov M., 2006

Ön söz

Azərbaycan, ümumən türk mifologiyasının öyrənilməsində, Azərbaycan xalqının soykökünün müəyyənləşdirilməsində xüsusi xidmətləri olan professor Mirəli Seyidovun bu günə qədər nəşr olunmamış əsərlərindən birini oxuculara təqdim edərkən yalnız böyük alimin xatirəsini anmırıq, eyni zamanda elmi ictimaiyyətin diqqətini onun zəngin irsinə, orijinallığı, polemikliyi ilə həmişə maraq doğurmuş mülahizələrinə yönəltmək istəyirik.

Xalqımızın mənəvi sərvətlərinin «mədəniyyət qəsbkarları» tərəfindən zaman-zaman necə yağmalandığını hamıdan əvvəl görən, həmin sərvətlərin müdafiəsində bir araşdırıcı-vətəndaş olaraq cəngavər kimi dayanan Mirəli Seyidovu, elə bilirik ki, bu gün yenidən, yeni gözlə oxumağın vaxtı gəlib çatmışdır. Onun «Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri (Ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonunadək)» mövzusunda doktorluq dissertasiyası, «Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları», «Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən», «Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış» və s. kitabları

xalqımızın təfəkkür mədəniyyəti tarixinin araşdırılması sahəsində görülən fundamental işlərdir. Və yalnız fakturası aşkarlanmış materialın zənginliyi etibarilə deyil, təhlil texnologiyası, mənəvi irsə sahib çıxmaq məharəti ilə də dəyərli olur.

Türk mifologiyasının ən mükəmməl obrazlarından olan «Boz qurd»a həsr edilmiş əsər bu obrazın zəngin semantikasını müəyyənləşdir-məklə qədim türklərin etnoqrafiyası, etnopsixologiyası, özünüdərk (və özünüifadə) mədəniyyəti barədəki təsəvvürləri genişləndirir. Və genetik sərvətə yiyə durmağın daha bir təcrübəsini verir.

**Nizami Cəfərov,
AMEA-nın müxbir üzvü,
professor**

Böri - qurt*

Azərbaycan xalqı arasından qurdla əlaqədar bir çox ifadələr vardır. Bu ifadələrin bir hissəsi **qurt-unl** əgər belə demək olarsa, «xeyrinə», bir hissəsi isə onun «zərərinə»dir.

Qurdun «xeyrinə» olan ifadələrdə qədim azərbaycanlıların, eləcə də bir çox türkdilli xalqların qurdla əlaqədar mifologiyasının əlamətləri, izləri özünü büruzə verir. Biz bu ifadələrdən danışmadan əvvəl Azərbaycan xalqının tərkibində iştirak edən qəbilələrin, daha doğrusu qəbilə birləşmələri silsilələrinin qurda münasibəti haqqında öləri bəhs etmək istəyirik. Qurda həmişəmi qurt demişlər? «Qurt» həmişə «qurt» adlanmamışdır. Qurdun ilkin adı bir çox türkdilli xalqlarda, o cümlədən azərbaycanlılarda, daha doğrusu Azərbaycan xalqının etnik tərkibində iştirak edən qəbilələrdə **börü // böri** (bir çox variantları vardır) olmuşdur. Bir çox qədim abidələrdə biz **qurt** sözü əvəzinə **börü // böri** sözünə rast gəlirik. Misal üçün Gültəkinin

---

* «Qurt» sözünün yazılışı müəllifin əlyazmasındakı kimi verilmişdir

abidəsinin «böyük yazısı»nın 12-ci xəttində oxuyuruq : «Tənri kür birtük üçün kanım kağan süsi böri təq ərmiş, yağısı kon təq ərmiş;...»¹ (Tərcüməsi: «Göy onlara güc verdi, mənim atamın ordusu böri (qurt) kimi tək oldu, onun yağısı isə qoyun tək oldu»)

XI əsrin alimi Mahmud Kaşğari lüğətində // **böri** sözü qurt deməkdir. Müəllif **böri** sözünün işləndiyi aşağıdakı atalar sözünü də misal çəkir: «böri qonşısı yeməz»² XI-XII əsrlərdə yazıya alındığı ehtimal olunan uyğur abidəsi «Oğuznamə»də oxuyuruq:

«Aqğı ud aqağı gər, belləri böri belləri gər» : «Ayağı öküz ayağıtək, beli böri / qurt beli tək idi...»³

L. Z. Budaqov qeyd edir ki, cığatay (qədim özbək) və tatar dilində **böri** qurt deməkdir.⁴ Sonra lüğətçi alim (böri)nin qırğız - **böre**, altay - **pöre** variantlarını verir. L. Z. Budaqov altay-

---

¹ С. Малов, Памятники древнетюркской письменности, Москва-Ленинград, 1951, сәh. 29.

² Divanü- Lüqat-it-türk tercümesi, çeviren Besim Atalay, Ankara, 1941, сәh. 220

³ А. М. Щербак, Огуз-наме, Москва, 1959, сәh. 23.

⁴ Л. З. Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, том I, Санкт-Петербург, 1869, сәh. 278.

ca (boriçilap) sözünü *podobovolku* (qurd kimi) tərcümə edir və aşağıdakı cümləni misal çəkir: ***Harada nə var, qurd kimi qap.***

V. V. Radlov da qeyd edir ki, türklər, tatarlar, cığataylılar qurda // *böri* deyirlər. Müəllif «Kanımın əjsi böri tək ərmiş» (Tərcüməsi : Mənim atamın ordusu (böri) qurt kimi idi), (Əgər qurt (böri) qoyunu xeyli yeyirsə, yəqin bil ki, çoban itin vəzifəsini öz öhdəsinə götürməlidir.) misallarını çəkir.¹

Necə olmuş ki, *böri // börü // böri* sözü qurtla əvəz olunmuşdur.

Əlişir Nəvai «Çar divan», «Səddi İsgəndəri», «Məhbub əl-kulub», «Leyli və Məcnun» və s. əsərlərində *bö'ri // böri* sözünü qurt yerinə işlədir. Bu böyük sənətkarın əsərlərindən istifadə edən bir çox rus, Avropa və başqa xalqların türköloqları, şərqşünasları *börü* sözünü «qurt» mənalandırmışlar. Misal üçün V. V. Velyaminov-Zernov², Fətəlixan Qacar, Şeyx Süleyman

---

¹ В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, вып. двадцать второй, Санкт-Петербург, 1908, сәһ. 1698.

² В. В. Веляминов-Зернов, Словарь джагатайско-турский, СПб. 1868, сәһ. 148.

Сığатay-türk lüğəti elm aləmində həm də «Abuşka» adlanır. Belə adlanmasının səbəbi odur ki, həmin lüğət «abuşka» sözü

Əfəndi, Pave de Qurteyl və başqaları *böri* sözünü həm də qurt deyə izah etmişlər. Y. Zenker də *böri* nin qurt, börü kimi mənalarını verir.

Əbdülqadir İnan börinin qurda çevrilməsini yalnız tabu-uğursuzluq hadisəsi ilə əlaqələndirir⁶. Əbdülqadir İnan bir çox xalqların dilində və eləcə də folklorunda müqayisə yolu ilə böri sözünün tabu hadisəsi ilə əlaqədar olaraq başqa sözlə əvəz olunduğunu göstərmişdir. Bəzi xalqlarda belə bir inam varmış ki, bəzi qorxunc, zərərli heyvanların, zəhərli böcəklərin, sirayətə-dici xəstəliklərin adını çəkməklə həmin heyvanı və ya xəstəliyi çağırırmışlar. Məhz buna görə də belə heyvanlar, böcəklər, xəstəliklər haqqında söhbət gedərkən onun əsl adını deyil, uydurma, saxta adını deyərmişlər. Əbdülqadirin dediyi kimi bir çox Şərq, eləcə də avropa xalqları börinin adını çəkməmək üçün başqa söz, hətta bəzən isə qonşu xalqın həmin heyvana verdiyi adı işlətmişlər. Misal üçün almanlar Noel bayramından sonra gələn həftə içində qur-

---

ilə başlayır. «Abuşka» lüğəti birinci dəfə 1862-ci ildə Q. Vamberi tərəfindən müəyyən ixtisarla, sonra isə V. V. Velyaminov –Zernov tərəfindən 1868-ci ildə tam şəkildə çap olunmuşdur.

dun adını (*wolf*) söyləməzlər. Onun əvəzinə *Gewürm* (qurt, böcək), yaxud *Ungeziefer* (yerdə sürünən canlı) kəlmələrini işlədirlər»¹.

Polşalılar, litvalılar, estonlar və başqaları da qurdun əsil adını deyil, uydurma adını deyirlər.

Bəzi xalqlarda belə bir inam varmış ki, bəzi qorxunc, zərərli heyvanların, zəhərli böcəklərin, siyarətedici xəstəliklərin adını çəkməklə, həmin heyvanı və ya xəstəliyi çağırarmışlar. Məhz buna görə də belə heyvanlar, böcəklər, xəstəliklər haqqında söhbət gedərkən onun əsl adını deyil, uydurma, saxta adını deyərmişlər.

Əbdülqadir İnanın bəri sözünün qurtla əvəz olunmasının tabu-uğursuzluq hadisəsi ilə əlaqədar olduğu fikrinə qismən şərik oluruq. Bəri// bori-nün qurt sözü ilə əvəz olunmasını yalnız və yalnız tabu-uğursuzluq hadisəsi ilə izah etmək məsələnin tam, aydın elmi mənzərəsini təsəvvür etməyə imkan vermir. Bəlkə Əbdülqadir İnanın haqqında bəhs etdiyi polşalılarda, estonlarda, litvalılarda və b. xalqlarda bu hadisə tabu ilə əlaqədar ola bilər. Bu ayrıca, geniş elmi tədqiqata ehtiyacı olan bir məsələdir. Bizdə bəri // bori –nin qurtla əvəz edilməsi hadisəsi türkdilli

---

¹ Yəni orada, səh. 607.

xalqlarda, o cümlədən Azərbaycan xalqında da iki yolla olmuşdur: yollardan biri Əbdülqadir İnanın yazdığı kimi tabu hadisəsidir. Digəri, bizcə ən əsaslısı isə tarixi, ictimai hadisələrdən doğan şəraitlə əlaqədar olaraq böri // bori // puru, başqa sözlə qurtla əvəz olunmuşdur. Böri // bori// puru –nun dəyişməsinə səbəb olan hadisələr hansılardır? Bunun əsas səbəbi böri // bori// puru sözünün qədim türkdilli xalqların mifik dünyagörüşləri ilə əlaqədar olmasıdır. Böri // bori // puru –da türkdilli xalqların, eləcə də qədim azərbaycanlıların mifik münasibətini aydınlaşdırmağı məqsədəuyğun sayırıq.

Böri // bori // puru türkdilli xalqlarda, o cümlədən Azərbaycan xalqının etnik tərkibində böyük rol oynayan Oğuzlarda, müəyyən dərəcədə tərkibdə iştirak etmiş uyğurlarda zoomorfik totemdir.

Doğrudur, böri –qurt bir çox türkdilli xalqlarda zoomorfik totemdir. Əldə olan dəlillərə istinadən demək olar ki, böri-qurdu ilk əvvəllər uyğurlar zoomorfik totem kimi qəbul etmişlər.

Uyğurların böri-qurd toteminə münasibətlərini aydınlaşdırmaq üçün onların mənşəyinə aid əfsanələrdən lap qısa məlumat vermək lazımdır.

Uyğurların mənşəyi haqqında bir də ona görə qeyd etmək istəyirik ki, aşağıda görəcəyimiz kimi mövzu ilə sıx əlaqədardır. Uyğurlar haqqında hələlik elm əlamətində ilk məlumatı çin mənbələri verir. XIX əsrin birinci yarısında yazıb-yaratmış məşhur rus alimi N. Y. Bıçurin qədim çin mənbələrini tədqiq edərək uyğurların mənşəyi haqqında maraqlı məlumat verir. N. Y. Bıçurin göstərir ki, Xoyxu adlı qəbilə birləşməsi əvvəllər Dili, sonralar isə çin mənbələrinə görə Qaoqyuy1 (b.e. IV əsr) adlanmışdır. Xoyxu qəbiləsinə cənubi monqollar xoyxor, şimali monqollar isə oyxor demişlər.¹ Sonra müəllif iddia edir ki, qaoqyuy// xoyxor// oyxer qəbilə birləşməsi tarixdə uyqur adı ilə yaşamışdır.² Uyğurlar çin tarixlərinə görə hunnularla qohumdurlar. Bu qohumluq münasibəti haqqında N. Y. Bıçurində oxuyuruq: « ... bu hadisə (müəllif uyğurlarla hunnuların qohumluğunu nəzərdə tutur –M. S.) gərək İsanın anadan olmasından iki

---

¹ Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, том 1, М.-Л., 1950, т. I, стр. 213

² Yənə orada, səh. 213.

əsr əvvəllərə təsadüf edir. Bu zaman hunnular Monqolustanı tutmuşdular».¹

Çin mənbələrində deyilir ki, Qaoqyuy (yəni xoyxu //oyxor, nəhayət uyğurlar) Hun xanının nəvələrinin törəmələridir. Çin mənbələrində oxuyuruq: «... Qaoqyuy (uyğur) evi² hunnun qız nəvəsindən törəmişdir.

Rəvayət olunur ki, hunlu Şanyuyun iki çox gözəl, fəvqəladə göyçək iki qızı doğulmuşdu. Əyanlar onları ilahələr sayırdılar. Şanyuy dedi: «Belə qızları insanlara vermək (ərə vermək) olarmı? Mən onları göyə təqdim edəcəyəm. Beləliklə, mərkəzi şəhərdən şimala əlçatmaz yerdə uca qalaça tikdirdi və orada hər iki qızına dedi: Göyə tapınaram ki, onları qəbul etsin. Qızların anası üç il keçəndən sonra onları götürmək istədi. Şanyuy dedi: «Mümkün deyil. Hələ vaxt çatmayıbdır. Bir ildən sonra qoca qurt gecə və gündüz qalacanın qarovulunu çəkir və uluyurdu. Nədənsə qalacada özünə yuva tikdi və oradan çıxmadı. Kiçik qız dedi: «Bizim ata-anamız bizi bura gətirməklə arzu edirdilər ki, bizi göyə təqdim etsinlər. İndi isə qurt gəldi. Bəlkə onun gə-

---

¹ Yəni orada, səh. 213

² «ev» sözü burada ocaq, xanədan, qəbilə mənasında işlənir.

lişi xoş bir şeyin başlanğıcıdır. Qız qurdun yanına getmək istəyirdi ki, böyük bacı yaman qorxaraq dedi: Bu heyvandır, valideynlərini rüsvay etmə. Kiçik bacı ona qulaq asmadı, qurdun yanına girdi, ona ərə getdi və oğlanlar doğdu. Onların nəslı çoxaldı, dövlət qurdular...»¹

Türkdilli Tukyü qəbiləsinin əsasını çin mənbələrinə görə Aşin qoymuşdur. Bu qəbilə və onun əsasını qoyan Aşin haqqında çin mənbələrinə nəzər salaq:

«Tukyü evinin əcdadları qərb dənizindən qərbə doğru bir oymaq idilər və orada sakin idilər. Bunlar hunnu evinin ayrıca qolu idi, Aşin adlanırdılar. Bu qəbilə qonşu hakimin tərəfindən tamamilə məhv oldu. On yaşlı bir oğlan uşağı qalmışdı. Döyüşçülər oğlanı kiçik yaşlı olduğuna görə öldürmərlər, lakin nədənsə onun əlini-ayağını kəsirlər və uşağı otlu gölə (kola) atırlar. Dişi qurd oğlanı yedirdir. Hakim eşitdi ki, oğlan hələ yaşayır, onu öldürmək üçün adam göndərir. Adamlar oğlanı dişi qurdun lap yanında gördülər və istədilər qurdu da öldürələr. Sonra çin əfsanəsində dişi qurd qərb dənizindən şərq ölkəsinə gedir və Şimal-qərbdə qao-çan

---

¹ Yenə orada, səh. 214-215

dağında yerləşir⁴. Dağda mağara var idi... Mağara dörd tərəfdən dağlarla əhatə olunmuşdu. Dişi qurd burada gizlənmişdi və on oğlan doğdu. Onlar böyüdülər, evləndilər və hamısının övladı oldu. Onların içərisində Aşin də var idi. O istedadlı, qabiliyyətli adam idi, o hakim tanındı. O, öz əcdadının əlaməti olaraq yaşadığı yerin qapısının üstündə qurd başı çəkilmiş bayraq asdırdı. Onun qəbiləsi tədriclə neçə yüz ailəyə qədər artdı...»¹

Uyğurların və başqa türk xalqlarının əcdadları haqqında qədim çin mənbələrində saxlanmış tarixi-əfsanəvi rəvayətlər, tarixi hadisələr, eləcə də qədim türkdilli xalqların əsəti təfəkkürləri-totemləri və bəlkə həmin qəbilələrlə əlaqədar vaxtilə türkdilli xalqlarda mövcud olan qurt- əsəti əsasında yaranmışdır. İrəlidə görə-cəyimiz kimi uyğurlar arasında,-qurtla əlaqədar olan əsəti təfəkkür bunu ehtimal etməyə imkan verir.

İstər birinci, istərsə də ikinci tarixi-əfsanəvi rəvayətdə görünür ki, türkdilli qəbilə özünün

---

¹ Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, том 1, М.-Л., 1950, с.220-221.

əcdadını, nəslinin başlanğıcını qurtla əlaqələndirir. Birinci tarixi-əfsanəvi rəvayətdə **-qurt** ata, ikincidə isə ana kimi çıxış edir. Aydınır ki, dünyanın qədim xalqları əsasən öz əcdadlarını tapındıqları zoomorfik və ya antropomorfik totemlərlə əlaqələndirmişlər. Bu əfsanələrdə qurdun əcdadla əlaqədar olaraq birində ata, digərində ana kimi çıxış etməsi yalnız və yalnız kökün totemlə bağlı olduğu anlayışının təzahürüdür. Birinci rəvayətdəki **qurt**- aydın bir şəkildə deyilməsə də, bəlli olur ki, göydən gəlmişdir. Əfsanədə deyilir ki, atası əlçatmaz yerdə qalaça tikdirir, qızlarını göyə təqdim etmək istəyir. Qurt zühur olur. Bu motiv sonradan **qurtla-böri** ilə uyğur əfsanələrində daha da aydınlaşır. Bu barədə sonra danışacağıq.

N. Y. Biçurin həmin qəbilələrdən danışarkən qeyd edir ki, onların «bayrağında qızılı qurdun başının şəkli var idi».¹ Həmin qəbilələri yavəri (teloxraniteley) fuli (bure) adlandırırdılar və N. Y. Biçurin qeyd edir ki, fuli (bure) monqolca qurt deməkdir.²

---

¹ Yenə orada, s. 229.

² Yenə orada, s. 229.

Göründüyü kimi, türkdilli qəbilələr nəinki yalnız öz əcdadlarını qurdla bağlayırdılar, hətta onlar arxalarında duran köməkçini də qurt // fuli // böri adlandırmışlar.

Bir çox türkoloqlar, o cümlədən L. N. Qumilyov qeyd edir ki, Aşin sözünün özü də qurt deməkdir.¹ Bu iddianın doğru olub olmaması haqqında fikir yürütmək istəmirik. Lakin bir şeyi qeyd etməliyik ki, Aşin qəbiləsi, eləcə də qurda tapınan başqa türkdilli qəbilələr bayraqlarında qurd şəkli çəkmişdilər. Ona görə də onlara həm də qurd demişlər. Məhz buna görə də çin mənbələrində «qurdlar üzərinə hücum edək»², deyərkən Aşinin ordusu nəzərə alınırdı. Bizcə Aşin qurd sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. Uyğurların və bəzi türkdilli xalqların əcdadı sayılan qaoqyuy, tukyu qəbilələrinin zoomorfik onqanlı qurt –böri // bori // poru sonralar bir çox türkdilli xalqların onqonlar pantionunda xüsusi yer tutmuşdur.

---

¹ Л. Н. Гумилев. Три исчезнувших народа, Страны и народы Востока, вып. 2, Мəqalələr məcmuəsi, Moskva, 1961.

² Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, М. –Л., 1950, том I, с. 290.

-Qurd daha sonralarda bir çox türkdilli qəbilələrdə, qəbilə birləşmələrində zoomorfik totem- onqon olmuşdur. Oğuzlar qəbilə birləşmələri tərkibinə daxil olan və onlara çox yaxın qəbilələrdən: sarıq, teke, salır, ersari və başqaları böriyə-qurda tapınmışlar.¹ «Böri» onqonuna- zoomorfik toteminə tanınan bir çox qəbilələr də böri adlanmışlar. L. Z. Budaqov 1820-ci ildə Kəlkütdədə çapdan çıxan cığatayca-farsca lüğətə istinad edərək yazır ki, cığataylılarda həm də qəbilə adıdır.² Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, uyğurların, oğuzların, cığatayların və b. etnik tərkibində iştirak edən qəbiləbirləşmələrindən bəziləri böriyə-qurda tapınanlar olmuşlar. Türkdilli xalqların qurda əsatiri münasibəti ilə əlaqədar olaraq böriyi insana, çaya da (bori nohri) ad qoymuşlar. Qurda-böriyə tapınan türkdilli xalqlar sonralar öz qəhrəmanlarına, başçılarına, bəylərinə, hətta onların təsərrüfatlarında böyük rol oynayan çaylara da böri adı qoymuşlar. Böri onqonu ilə əlaqədar olaraq

---

¹ С. П. Толстов, Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен», журнал «Проблемы истории докапиталистических обществ», 1935, №9-10, с.6-7.

² Л. З. Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, том1, СПб., 1869, с.278.

bəzi türkdilli xalqlarda tam halda əsatir-əfsanələr, bəzilərində isə bu və ya başqa şəkildə bu günə kimi gəlib çıxmışdır. Zamanın hökmü ilə əlaqədar olaraq dəyişilmiş halda zəmanəmizə qədər gəlmiş böri ilə bağlı əfsanə parçaları, ifadələr nə qədər də keçmiş əsatiri keyfiyyətindən uzaqlaşsa da, yenə əsatiri təfəkkürlə bağlı olduğunu bürüzə verir.

Sonrakı dinlərin, təriqətlərin təsirinə məruz qalmış «Oğuznamə»nin uyğur versiyası böri onqonun əsatiri təfəkkürdəki mövqeyini aydınlaşdırmaq üçün dəyərli bir ədəbi, əsatir abidəsidir. «Oğuznamə»nin uyğur versiyası yazıya alındığı müddət nə qədər dəyişsə də, yenə də özündə türkdilli xalqların, xüsusilə uyğurların əsatiri görüşlərini qorumuşdur.

«Oğuznamə»nin uyğur versiyasından görünür ki, böri oğuzların onqonlarıdır. Böri // qurt göydən şüa ilə yerə enərək oğuz və onun qəbiləsinə çətin vaxtda kömək edir. Böri// qurt əsasən həmişə yürüşlərdə irəlidə gedərək oğuzlara çətin yollarda bələdçilik edir. Börinin –qurdun oğuzlara çətin yollarda bələdçilik etməsi əsatiri keyfiyyəti bir çox rus, eləcə də başqa türkoloqların, o cümlədən azərbaycanşünasların da diq-

qətini cəlb etmişdir. Lakin bizcə bu bōrinin-qurdun yeganə əsatiri keyfiyyəti deyildir. Tədqiqat göstərir ki, bōrinin-qurdun əsl əsatiri keyfiyyətlərindən biri onun müharibə ilə əlaqədar olmasıdır.

Bōrinin-qurdun müharibə ilə əlaqəsi «Oğuznamə»də iz şəklində yazıya alınmışdır. Bu keyfiyyət iz halında yazıya köçürülsə də o məsələni aydınlaşdırmaq üçün tutarlı bir dəlildir. Əfsanənin uyğur versiyasında bōrinin-qurdun göydən şüa ilə gəlişi və özünü oğuzla təqdim edərkən dediyi sözlər onun əsatiri keyfiyyətini bürüzə verir:

.....çan ertə
boldukta Oğuz kağannun
kurikamıza kün dıq bir
yaruk kirdi olyaruktun kök
tülüklüq, kök yalluğ bedük
bir erkək bōri çıktı. Otul bōri oğuz
kağaŋa söz berib turur erdi.
Taki gegi kim ai ai oğuz uruş
Üstiqə sen atlar bolasən.
Ai ai Oğuz tapuqunlarğa men
Yürür bolamən, geb gegi. Кеня
-andan son Oğuz kağan

Kurikanni turtürgi, ketti, köpgi
Kim çəriqnin tapuklari-
Da kök tülüklüq kök yalluğ
Bedük bir erkək böri yürüqüda
turur. Ol börinin artların kamaz-
lab yürüqüdə turur ergilər ergi»¹

(Tərcüməsi: Səhər tezdən Oğuz kağanın çadırına güntək bir şüa girdi. O şüanın içindən göy tükli, (gümüşü) böyük bir erkək böri (qurt) çıxdı. Bu böri (qurt) Oğuz kağana dedi: «Ay Oğuz, sən Urum üzərinə yürüşə hazırlşırsan. Ay Oğuz, mən səninlə qabaqda gedəcəyəm.» Bundan sonra Oğuz kağan çadırını yığdı, irəli getdi və gördü ordunun qabağında göy tükli böyük bir erkək böri (qurt) gedir. O börinin ardınca hamı hərəkət edir...»)

Bu parçadan görünür ki, böri-qurt çətin vaxtda Oğuz və onun ordusuna kömək etmək üçün göydən şüa ilə yerə enir. Ümumiyyətcə bir çox türkoloqlar börinin-qurdun Oğuz və onun nəslinə kömək etməsi hadisəsinə xüsusi əhəmiyyət verib qeyd edirlər ki, bu börinin əsatiri keyfiyyətidir. Börinin- qurdun (bozumtul // gümüşü)

---

¹ . М. Щербак, Огуз-наме, Москва, 1959, с.37-38.

tüklü (kök tülüklük) olması təsadüfi bir hadisə deyildir. Onun tüklerinin göy rəngdə olması hər şeydən əvvəl börinin-qurdun əsatiri əlamətidir.

Börinin // qurdun adi böri// qurd olduğunu deyil, əsatiri keyfiyyətə malik olduğunu nəzərə çarpdırırlar. Deməli, toy adət-oyununda həm qədim zoomorfik kişi totemi, həm də totemin əcdadla əlaqədar olması nəzərdə tutulmuşdur. Bəllidir ki, bütün onqonlar, totemlər əcdadla əlaqələndirilmir. «Kök böri», «qız-böri» toy adət-oyunu qədim əsatiri əfsanələrlə əlaqədardır və o getdikcə müasirləşmiş, bəlkə də keçmiş unudulmuş, həmin zamanə gənclikdə qəhrəmanlıq, cəldlik tərbiyə etmək üçün həmin əsatiri ayini at üzərində oyuna çevrilmişdir.

Qədim uyğurlar «göy böri» (göy qurt) deyərək hər şeydən əvvəl həmin börinin-qurdun məxsus olduğunu, ilahi səciyyə daşdığını nəzərdə tuturlar. Çünki, türkdilli xalqlar adətən «göy», «tanrı» deyərək həm göyü-səmanı, həm də tanrını nəzərdə tutmuşlar. «Göy böri» də əvvəllər ilahi böri mənasında işlənmiş, sonralar göy sözünün mənə və çalarları çoxaldıqca göy sözü rəng mənasında işlənmiş və göy-ilahi böri-qurt əvəzinə, göy //gümüşü (boz) böri-qurt

demişlər. S. P. Tolstov «göök böri» ifadəsindəki «göök» sözünü «nebesniy» (göyə məxsus) deyə izah edir.¹

Böri-qurd Oğuznamənin uyğur versiyasında göründüyü kimi həmişə yürüşdə peyda olur və onlara kömək edir. Əfsanədə börinin-qurdun əsatiri keyfiyyətini aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı hissəsi maraqlıdır. Bu hissədə börinin – qurdun həmin keyfiyyəti onun ordusuna kömək etmək üçün göydən şüa ilə yerə enir. Sonra bütün əsər boyu oğuzla və onun ordusuna hərbi yürüşdə kömək edib, yollar göstərir.

Andan son

Oğuz kağan кеня көк түлүклүк
Көк yalluğ erkək böri körди. Oşbu көк
Böri oğuz kağanğa aimmi kim emgi
çeriğ birlä munun atla oğuz.
Atlab el күнлärni beqlärni keldür-
Qıl, men senqä başlab yolni köprürür-
Män, deb dedi.....²

---

¹ Вах: С.П. Толстов, Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен, журнал «Проблема истории докапиталистических обществ», 1935, №9-10, с.14-15.

² А. М. Щербак, Огуз-наме, Москва, 1959, с.45-46.

(tərcüməsi: «.....bundan sonra Oğuz kağan göy tükli, şüşü erkək bürini-qurdu gördü. Bu göy (şüşü-boz) büri –qurd Oğuz kağanı dedi: «Oğuz kağan, indi ordunla irəlilə. Eli-xalqı və bəyləri bura çağır, mən sənə yolu göstərəcəyəm»)Büri –qurdu Oğuz və onun ordusuna yürüşdə yardım etməsi heç şübhəsiz ki, onun əsəri keyfiyyətinin doğru səciyyəsidir.

Məsələn daha yaxşı başa düşmək üçün həmin yeri xatırlayaq. Oğuzun göydən şüa ilə enən birinci arvadından gün, Ay, ulduz, gölün ortasındakı ağacın qabığından tapdığı ikinci arvadından Göy, Dağ, Dəniz oğlanları doğulduqdan sonra böyük bir məclis düzəldir və orada özünü xaqan elan edib deyir:

«.....tamğa bizqə bolsun

buyan, kök büri bolsunğıl uran.....»¹

(tərcüməsi:.....qay buyan (xoşbəxtlik, bəd-bəxtlikdən xilas edən) bizim damğamız, göy büri-qurd uranımız (hərbi çağırışımız, parolumuz) olsun....») Gətirilən parçaya diqqət yetirək. Burada Oğuz kəmək həyatlarının xoşbəxt keçməsi üçün iki şeyə elə bil sığınır. Bunlardan biri yuxarıda gördüyümüz kimi onlara hərbi yürüşlərdə, çətin vaxtlarda kömək edən büri-qurd-

---

¹ Yenə orada, s.32

dur. Digəri isə buyandır. Buyan sözü xoşbəxtlik mənasında işlənmişdir. Bizcə buyan da böri-qurd kimi əsatiri təfəkkürlə bağlı bir anlayışdır. Mətnədən görünür ki, buyan oğuzu xoşbəxtliyə aparan əsatirdir. Buyan onlara xoşbəxtlik verir, böri-qurd isə hərbi yürüşlərdə uran-hərbi çağırış-qələbə gətirir. Məhz buna görə də damğalarında buyan həkk olunur, hərbi çağırışları isə hərbdən qələbə ilə qurtaran göy böri-göy qurd olur.

Bir çox türk dillərində buyanın lüğəti mənası xoşbəxtlik, bərəkət, nemət deməkdir.¹

Yuxarıdakı məndəki «buyan» sözünü «Oğuznamə»nin tədqiqatçılarından A. M. Şerbak «blaqodat» (bərəkət, bolluq, firavanlıq, nemət) deyə tərcümə etmişdir.² Yuxarıda gətirilən parçadan görünür ki, oğuz ailəsinə, qəbiləsinə bərəkəti, neməti, xoşbəxtliyi damğa götürür. Ehtimal ki, buyan xoşbəxtlik, bərəkət, nemət verən əsatiri anlayış, ilahi və ya ilahə olmuş. Sonralar həmin söz öz əsatiri keyfiyyətini itirərək xoşbəxtlik, bərəkət mənasını ifadə

---

¹ С. М. Малов, Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951, с.374.

² А. М. Щербак, Огуз-наме, Москва, 1959, с. 32.

etmişdir. Buyana-xoşbəxtlik, bərəkət, nemət verən ilahiyyə tapınan qəbilələrin ehtimal ki başçılarına-qaqanlarına buyançun buyançı demişlər. Bəllidir ki, ən qədimlərdə qəbilə başçısı-xaqan həm ruhani, həm də başqa işlərində başçı idi. Deməli, xaqan həm əsatirin tələb etdiyi qaydaqanunlara, həm də dövlət işlərinə rəhbərlik edirdi. Əgər belə demək mümkünsə, bu zamanlar qəbilə əsatiri ilə qəbilə dövləti bir-birindən ayrılmamışdı. Sonralar qəbilə əsatiri ilə qəbilə dövləti bir-birindən ayrılır. Bu zamanlar ilahiyyə, ilahəyə tapınma işlərinə rəhbərlik edən bəzən həmin ilahinin adı ilə adlanırdı. Elə buyana tapınan qəbilənin əsatiri başçısı sonra buyançı // buyançu adlanmışdır. Elm aləmində «uyğurların hüquq dokumentləri» adı ilə məşhur olan (X-XIII əsrlərə aid) mətnlərə nəzər salaq:

«Buyançu baqlərim qutuba
Mun ödüklüq Qoludu
Bintun ödugum
Təqinür.....»¹

---

¹ С. М. Малов, Памятники древнетюркской письменности, М. –Л., 1951, с.202.

(Tərcüməsi: Blajenstvu moix prepodnix na-
çalnikov predstavlyaetsya prosba moya-Koludı
Bintunqa, nijayşeqo prositelya.)

S. Malov buyançu // buyançı sözünü svya-
şennoslujatel (ruhani, din xadimi), blajenniy
(xoşbəxt, bəxtiyar), prepodobniy (müqəddəs,
pak, mübarək) deyə tərcümə edir.² Oğuzna-
mədə buyan bərəkət, nemət, xoşbəxtlik, «uy-
ğurların hüquq dokumentləri»ndə isə ruhani,
müqəddəs, pak mənasında işlənməsi də fikrimi-
zin doğruluğunu təsdiq edir. Təkrar edirik- xoş-
bəxtlik, bərəkət ilahəsi olan buyan, sonra onun
tapınanlarının əsatiri xadiminə buyançı // buyan-
çu demişlər. Çox sonralar dəqiq deyilsə, buyan
ilahi kimi aradan götürülməyə başladıqdan,
daha doğrusu götürüldükdən sonra buyanın şə-
rəfinə, onun adını əzizləmək üçün həmin ila-
həyə vaxtı ilə zaman keçdikcə isə qəbilənin adi
üzvlərinə Buyan adı qoymuşlar. Misal üçün Bu-
yan Qara, Biyan Böktaz¹ və b.

Buyan xoşbəxtlik, səadət gətirən ilahə və
eləcə də börinin-qurdun hərbdən qələbə ilə çı-
xaran, qələbə zoomorfik onqon olduğunu nə-
zərə alaraq birincini ailənin, qəbilənin damğası,

---

¹ Yəne orada, səh. 374.

digərini isə hərbi çağırışı (uranı) kimi qəbul etmişdir.

Çin Türküstanında yaşayan türkdilli qəbilələr haqqında çin mənbələrindəki tarixi əfsanələrdə böri-qurd əcdad kimi, «Oğuznamə»nin uyğur versiyasında böri-qurd yalnız zoomorfik onqon olmuşdur. Bir çox tarixi əfsanələrdə isə börinin-qurdun əcdadlığı, onqonluğu unudulmuş, əfsanə-əsatirlikdən uzaqlaşmış, əsrlərdən keçdikcə hər bir zamanın hökmünə görə müasirləşmişdir. Belə əfsanələr elm aləmi üçün o qədər də əhəmiyyətli deyildir. Çünki orada keçmiş türkdillii qəbilələrin, xalqların əsatiri görüşü, tarixi-əfsanəvi hadisələri az yer tutur. Hər halda belə əfsanələrə qarşı tamamilə laqeyd qalmaq doğru deyildir. Çinlilərlə qonşuluqda yaşayan türkdilli qəbilələrdən birinin böri-qurdla əlaqədar əfsanəsi xeyli müasirləşmiş, lakin özündə bəzi tarixi-əfsanəvi rəvayətləri qorumuşdur. Tarixi rəvayətdə deyilir: Çinlilərlə həmsərhəd yaşayan türkdilli qəbilələrdən biri müharibədə tamamilə əzilmişdi. Yalnız dörd nəfəri ölümdən xilas olur. Onlar da vətənlərindən, doğma yurdlarından didərgin düşürlər. Dörd nəfər dağ-daşla uzaqlara qaçırırlar. Yolçular

çox çətinliklərlə rastlaşırlar. Onlar ölümdən canlarını qurtarmaq üçün gecə-gündüz durmadan gedirlər. Bir səhər vaxtı yolçular dağların qoynunda ala keyik izinə rast gəlirlər. Ala keyik onları cənnət kimi gözəl bir yerə gətirir. Buradan çıxmaq üçün heç bir yol yox idi. Axşam çağında ala keyik yenə göründü. Dörd nəfər onun südünü əmdilər və acından ölməkdən xilas oldular.

Dörd yüz il bu dünyadan bixəbər halda burada yaşadılar. Bu müddətdə keyiklər və adamlar xeyli artmışdı. Burada yaşayanlar bu dağlar arasından çıxmaq üçün umudunu itirmişdilər. Lakin bir hadisə onları buradan xilas etdi. Bir gün bir qurd gəlib keyiklərdən birini tutub apardı. Çobanlardan biri bunu gördü. Çoban düşündü ki, qurd haradan gəlibdir. Deməli, bir yol vardır. Çoban dərhal qurdu izlədi. Qurd bir dəlikdən çıxıb qaçdı. Çoban sevincə geri qayıdır və camaatı əhvalatdan xəbərdar edir. Bu gün həmin qəbilə üçün böyük bir şənlik günü oldu. Qurdun çıxdığı dəlik dar olduğundan insanlar oradan çıxma bilmədilər. Bir dəmirçi ocaq qalayır, alət qayırır, daşları çapır, dəliyi böyüdür, yol açır. O ən əvvəl əlində çıxdı. Onu xaqan

elədilər və adını «bozqurd», «börtəçənə // bor-təçənə» qoydular.

Göründüyü kimi tarixi-əfsanəvi rəvayətdə türkdilli qəbilənin tarmar olması bizə çin mənbələrindəki Aşin (tuk-yu) qəbiləsinin təşəkkülü haqqındakı rəvayəti xatırladır. Orada da türkdilli qəbilə çinlilər tərəfindən tamamilə qırılır və yalnız on yaşlı oğlan uşağı xilas olur. Həmin oğlanın qurdla izdivacından Aşin qəbiləsi yaranır. Hər iki əfsanənin arasında çinlilərlə-türkdilli qəbilənin tarixən vuruşması hadisəsi durmuşdur. Çin mənbəsindəki əfsanə əsatiri simasını qorumuş, sonuncu əfsanənin isə əsatiri fonunu zaman, əsrlər çıxarmış, onu reallaşdırmışdır. Qərinələr əfsanəni nə qədər də dəyişsə, oradakı bir məsələni dəyişdirə bilməmişdir. Bu da bizə imkan verir ki, həmin tarixi-əfsanəvi rəvayətin bori // qurd totemi ilə vaxtı ilə sıx əlaqədar olduğunu ehtimal edək. Rəvayətdəki qədim əsatiri təfəkkürlə bağlayan məsələ hansıdır? Tarixi-əfsanəvi rəvayətdə qurd real bir yırtıcı heyvandır. Bu heyvan təsadüfən onları dağlar arasındakı çıxılmaz yerdən azad edir. Burada heç bir əsatiri qabıq yoxdur. Lakin xaqanın adının boz qurt-börtəçənə adlanması tarixi əfsanənin

keçmişdə böri //qurd onqonu ilə əlaqədar olduğunu göstərir. «Börtəçənə» sözündəki bör kökü heç şübhəsiz ki böri //bori sözündəndir. Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, totem, o cümlədən böri // bori-qurd insan adına çevrilməsinin əsas səbəbi onqonla-totemlə əlaqədardır.

Bir çox türkdilli xalqlarda böri // qurd haqqında əfsanələr, tarixi-əfsanəvi rəvayətlər vardır. Biz onların hamısını burada xatırlamağa ehtiyac hiss etmirik.

Sonralar böri // qurdun şəcərədə ata, ana kimi çıxışı, eləcə də qələbə, çətinlikdən xilas edən zoomorfik totem olması az və ya çox unudulsa da, o totem kimi tamamilə aradan çıxarmışdır. Bəzi türk dilli xalqlarda toy ayinlərində iştirak edir. Türkmənlərdə, özbəklərdə, qazaxlarda toylarda «keçi qapmaq» oyunu bu cəhətdən maraqlıdır. Türkdilli Orta Asiya xalqlarında bu oyun «gök böri» - göy qurd adı ilə məşhurdur.¹

---

¹ А. Вамбери, Путешествие по Средней Азии, СПб, 1865г., с. 159-160, С. П. Толстов, «Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен», «Проблемы истории докапиталистических обществ», журнал, Москва, 1935, № 9-10, с. 14-15.

Toyda gəlinlik paltarını geymiş gəlin yaxşı bir ata minir və yəhərə qoyun və ya keçi qoyur. Atı çapır. Bəy (gələcək əri) və onun yoldaşları isə qoyunu və ya keçini almaq istəyirlər. Gəlin cəld hərəkətlərlə toyun bəyinin, onun yoldaşlarının əlindən çıxıb qoyunu və ya keçini vermir. S. P. Tolstov bu oyunda totemə tapınmağın əlamətlərini görür.¹ Müəllifə görə keçi –qadın, qurd isə kişi totemidir və burada onların mübarizəsi gedir. Böri // qurdla əlaqədar bu toy adətində biz başqa bir qədim əsatirin qalığını da görürük. Çin mənbələrindən gətirilən əsatiri əfsanələrdən görünür ki, qurd qəbilənin şəcərəsinin ya ata, ya da ana qolu olur. Deməli bu, toy oyununda qurdun kişi totem olması xatırlanmaqla bərabər həm də onun toyda yad edilməsi, şübhəsiz əsatirə görə şəcərənin əcdadının qurdla // böri ilə əlaqədar olduğu nəzərə alınmış. Təsadüfi deyildir ki, bu toy adət-oyunu kazaklarda (qaxaxlarda- red.) «qız-böri» adlanması qızla börinin evlənməsi əfsanəsinə işarə deyildirmi?!

---

¹ С. П. Толстов, «Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен», «Проблемы истории докапиталистических обществ», журнал, Москва, 1935, № 9-10, с. 15.

Məhz buna görə də həmin oyuna «gök bəri», yəni niyə məxsus, ilahi bəri // qurd demişlər. Oyunu belə adlandırmaqla börinin // qurdun adi bəri // qurd olduğunu deyil, əsatiri keyfiyyətə malik olduğunu nəzərə çarpdırırlar. Deməli toy, adət-oyununda həm qədim zoomorfik kişi totemi, həm də həmin totemin əcdadla əlaqədar olması nəzərdə tutulmuşdur. Bəllidir ki, bütün onqonlar, totemlər əcdadla əlaqələndirilir. «Gök bəri», «qız – bəri» toy adət oyunu qədim əsatiri əfsanələrlə əlaqədardır və o getdikcə müasirləşmiş və buraya zəmanə gənclikdə qəhrəmanlıq, cəldlik tərbiyə etmək üçün at üzərində oyuna çevirmişdir.

Yuxarıda dedik ki, Azərbaycan xalqının etnik tərkibində iştirak edən qəbilələrdən bəziləri qurda-böriyə //boriyə tapınmışlar. Qurd //bəri ilə əlaqədar bizim zəmanəmizə qədər heç bir müstəqil əfsanə, rəvayət yaşayıb gəlməsə də, xalq arasında mövcud olan ifadələr, bəzi adətlər, xüsusilə «Kitabi Dədə Qorqud»da qurda münasibət qurdun vaxtı ilə Azərbaycan qəbilələrində də onqon-zoomorfik totem olduğunu göstərir.

Qurda-böriyə //boriyə tapınmağın izləri «Kitabi Dədə Qorqud» boylarının yazıya alındığı dövrə qədər qoruyub saxlanmışdır. «Kitabi Dədə Qorqud»da qurdun-börinin adı bir neçə yerdə çəkilir. Lakin onların ikisi qurdun əsatiri təfəkkürlə bağlı olduğunu göstərir.

Birinci misal: Qazanın evi yağmalandıqdan sonra o ailəsini, var-dövlətini yağı əlindən almaq üçün yola düşür. Qazan yolda qurdla rastlaşır: «... bu gəz bir qurda tuş oldu. Qurd yüzi mübarəkdir...»¹

İkinci misal: Salur Qazan dustaq olub oğlu Uruz çıxardığı boyu bəyan edərdə Qazan düşmən əlində dustaq olarkən öz əcdadı, öz kökü ilə fəxr edərək deyir:

«Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var,

Ortac qırda sizin keyikləriniz durğurmaya.

Ağ sazın aslanında bir köküm var

Qaz alaca yundünü durğurmaya.

Azvay qurd əniyi erkəyində bir köküm var,

Ağca yunlu tümən qoyunun gəzdirməyə.

Ağ sunqur quşu erkəyində bir köküm var.

---

¹ «Kitabi Dədə Qorqud», Bakı, 1962, səh. 32.

Ala ördək, qara qazın uçurmaya.....»¹

İndi birinci misala diqqət yetirək. «Qurd yüzi mübarəkdir...» ifadəsində hər şeydən əvvəl ona tapınmağın, ona heç olmazsa xoş bir şeyin rəmzi kimi baxmağın izi qalmışdır. İkinci nümunədə qədim ozan elə bil qəsdən bir çox türkdilli qəbilələrin, o cümlədən oğuzların bəzi onqonlarını sadalamağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Biz yuxarıda dedik ki, qədim xalqların çoxusu, o cümlədən türkdilli xalqlar öz zoomorfik, antropomorfik totemlərinin bəzilərini əcdad, kök kimi qəbul edirlər.

Burada da göründüyü kimi Qazan oğuzların zoomorfik onqonlarını kök, əcdad kimi qəbul edir. Erkek qaplan, aslan, erkek sunqur quşu² oğuzlarda onqondurlar. Belə köklə əlaqədar onqonlardan biri də erkek qurddur.

Burada boyların yazıya alınma tarixi də nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan folklorçularından M. H. Təhməsisib qurd toteminin «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı izinin olduğunu qeyd etmişdir.

---

¹ Yenə orada, səh. 32.

² Qaplan və aslan, sarıq, salır, comud və b. oğuz qəbilələrində zoomorfik totem olmuşdur.

«... qədim totemlərdən birisi olan qurd- canavarın, bir yerdə də sonqurun adı çəkilir ki, bu da qalığ, yaxud əlamət şəklindədir»¹.

Bir çox «Dədə Qorqud»şünaslar iddia edirlər ki, boylar əsasən XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində yazıya alınmışdır. Deməli, artıq çoxdan idi ki, islam dinini qəbul etmişdilər. Yad din- islam dini oğuzların qədim, çox qədim əsəti görüşlərinə öz təsirini göstərərək, onu yeni dini görüşlərlə əvəz edirdi. Məhz buna görə də vaxtı ilə oğuzlarda əsas totem olan qurd – canavar – bəri // bori yaddaşlardan, boylardan gah zorla, gah vaxtın- illərin hökmü ilə silinir, adda- budda, bir təhər özünü «qurd yüzi mübarəkdir», «azvay qurd əniyi erkəgində bir köküm var» ifadələrində saxlaya bilmişdir. Lakin biz təkrar edirik, bu izlər vaxtı ilə əsas bir zoomorfik totemin izləridir. Niyə əsas olmuşdur. Çünki bütün onqonlar, totemlər əcdad, kök kimi qəbul olunmur. Yalnız əsas totemlər köklə əlaqələndirilir. Qazan da öz kökünü erkək qurdla bağlaması fikrimizin doğruluğuna kömək edən dəlildir.

---

¹ M. H. Təhməsi, «Dədə Qorqud boyları haqqında», «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər» (məqalələr toplusu), 1961, səh. 21.

Qazan xanın kökünün qaplarda, aslanda, qurdda, sunqurda olması və boylarda onu dəfələrlə «yulu quşun yavrusu» və s. sifətlər verilməsi onun vaxtı ilə əsatri, yarı əsatri qəhrəman-bahadır olduğunu ehtimal etməyə imkan verir. Qazan xan «Dədə Qorqud» boylarının ən «qoca», oğuzların əsatri təfəkkürlə yaşadıkları dövrlə həmyaşıddır. O, zaman keçdikcə, dünya görüşlər, etiqadlar, inamlar dəyişildikcə dəyişilmiş, əsatir aləmindən insanların yanına gəlmiş, insanlaşmağa, nəhəng qəhrəman-bahadıra çevrilməyə başlamışdır. O, vaxtilə əsatir aləminin «vətəndaşı» olduğuna görə onun kökü zoomorfik totemlərlə, o cümlədən qurdla bağlıdır.

Qurd- böri toteminə tapınmağın izləri son zamanlara qədər Azərbaycanın əsas rayonlarında var idi. «Canavar görəndə salavat çevir», «qurdu söymək olmaz» və s. ifadələr də qurdla, əsatri təfəkkürlə əlaqədardır. Bir çox rayonlarda keçmişdə evdən şey götürüləndə, deyirlər ki, o şeyi kim götürüb, qoysun yerinə, yoxsa, «qurd ayağı» gətirərəm, tapar. Belə bir inam mövcud imiş ki, guya «qurd ayağı» götürülən şeyi taparmış.

Bəzi rayonlarda isə uşağa göz dəyməsin deyə, yaxasından «qurd çanağı» asarlar. Bütün bunların hamısı göstərir ki, son zamanlara qədər bəri – qurda tapınmağın izləri mövcud imiş.

Nəhayət, deməliyik ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da qurdla əlaqədar ifadələr çox qədimlərlə oğuz qəbilələrinin əsatiri baxışlar dövrü ilə əlaqədardır. Bu ifadələr ozanın arzusu ilə deyil, qəbilə birləşməsinin, xalqın, xalqların qədim görüşləri ilə bağlıdır.

12. 01. 1963

Mirəli Seyidov
(Mirəli Mirələkbər oğlu Seyidov)

BÖRİ-QURT

Dizayner: İsgəndərov Süleyman
Kompüter tərtibatı: Güləliyev Sənan

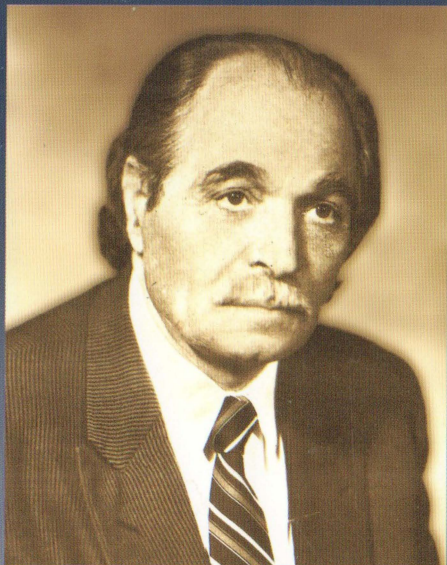
Çapa imzalanmışdır: 31.10.2006
Kağız formatı: 70x100 1/32
H/n həcmi: 1,25
Sifariş: 44
Sayı: 200

**“ADİLOĞLU” nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmışdır.**

Ünvan: Bakı şəh., Nizami küç., 96/12

Tel.: 498-68-25; faks: 498-08-14

**«Teymur Poliqraf» MMC-nin mətbəəsində
hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
çap edilmişdir.**

MİRƏLİ SEYİDOV
(1918-1992)